IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARI MATNSHUNOSLIGI: O‘ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGIDAGI TADQIQOTLAR TAHLILI

Rahmatova Ozoda
Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik Mutaxassisligi magistranti

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20554711

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning so‘nggi nasriy asari — “Mahbub ul-qulub” matnining o‘zbek navoiyshunosligida o‘rganilishi tahlil qilinadi. Asarning qo‘lyozma merosi, nashr tarixi va matniy tadqiqotlari ko‘rib chiqiladi. O‘zbek matnshunosligida Navoiy asarlari tanqidiy matnlarini tuzish an’anasi fonida “Mahbub ul-qulub”ning hozirgacha to‘laqonli ilmiy-tanqidiy matni yaratilmaganligi asosiy muammo sifatida ko‘rsatiladi va sohaning istiqbolli vazifalari belgilanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Mahbub ul-qulub”, matnshunoslik, tanqidiy matn, qo‘lyozma, navoiyshunoslik, yig‘ma-qiyosiy matn, nashr.

Kirish

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek mumtoz adabiyotining cho‘qqisi sanaladi va uni har tomonlama o‘rganish maqsadida XX asr boshidan buyon mustaqil ilmiy yo‘nalish — navoiyshunoslik shakllandi. Bu fan doirasidagi eng nozik va mas’uliyatli soha matnshunoslik bo‘lib, uning vazifasi muallif qalamiga eng yaqin, ishonchli matnni tiklash, asarning turli davrlarda ko‘chirilgan nusxalarini qiyoslab, ilmiy-tanqidiy matnni yaratishdir. Zero, badiiy asarning g‘oyaviy-estetik mohiyatini to‘g‘ri talqin qilish, avvalo, sog‘lom va aslga muvofiq matnga tayanishni taqozo etadi.

Navoiyning so‘nggi yirik nasriy asari — “Mahbub ul-qulub” (“Qalblarning sevgani”) ana shunday chuqur matniy e’tiborni talab etadigan murakkab manbalardandir. Ushbu maqolada asarning o‘zbek navoiyshunosligidagi matnshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilishi, ya’ni qo‘lyozmalari, nashrlari va matniy tadqiqotlari holatining tahliliga harakat qilinadi. Tahlil davomida o‘zbek olimlari tomonidan Navoiy merosi yuzasidan to‘plangan boy matnshunoslik tajribasi fonida aynan “Mahbub ul-qulub” matni qanday o‘rin tutgani ko‘rsatiladi.

1. “Mahbub ul-qulub” — Navoiy nasrining durdonasi

“Mahbub ul-qulub” 1500-yilda (hijriy 905) yozilgan bo‘lib, shoir umrining oxirida, hayotiy kuzatishlari va boy tajribasini umumlashtirgan holda qalamga olgan. Asar Navoiy nasrining yuksak namunasi sifatida baholanadi va Sharq mumtoz adabiyotidagi Sa’diyning “Guliston”i, Kaykovusning “Qobusnoma”si, Nizomiy Aruzi Samarqandiyning “Chor maqola”si kabi pand-axloqiy asarlar qatoridan o‘rin oladi.

Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism qirq fasldan tashkil topgan bo‘lib, unda jamiyatning turli tabaqalari — shohu gado, amaldoru ahli kasb, dehqonu savdogar, olimu shoir kabi davr kishilarining ahvoli, fe’l-atvori tasvirlanadi. Ikkinchi qism o‘n fasldan iborat bo‘lib, unda yaxshi va yomon xulqlar, maqtovga loyiq hamda qoralanadigan fazilatlar haqida so‘z yuritiladi. Uchinchi qism esa tanbeh, hikmat va mutoyaba — ya’ni pandnoma, hikmatli so‘zlar

va latifaomuz mulohazalardan tarkib topgan. Shu tariqa asar didaktik mazmuni, ijtimoiy tanqidiy ruhi va tilining ixchamligi bilan ajralib turadi.

Asarning turli davrlarda ko‘chirilgan qo‘lyozma nusxalari Toshkent, Sankt-Peterburg, Parij va Istanbul kabi shaharlardagi yirik kutubxona va qo‘lyozma fondlarida saqlanadi. Bu nusxalarning ko‘chirilish davri, kotiblari va matniy xususiyatlari turlicha bo‘lganligi sababli, ular o‘rtasida imloviy, leksik va ayrim o‘rinlarda mazmuniy tafovutlar mavjud. Ana shu tafovutlar matnshunoslik tadqiqoti uchun asosiy obyekt hisoblanadi.

2. o‘zbek navoiyshunosligida matnshunoslik an’anasi

Navoiy asarlari tanqidiy matnlarini tayyorlash ishi o‘zbek navoiyshunosligida o‘tgan asrning 40-yillaridan boshlangan. Bu yo‘nalishga dastlab akademik Y. E. Bertels boshchiligida qo‘l urilgan. Keyinchalik bu murakkab ish S. Mutallibov, G‘. Karimov, Izzat Sulton, Hamid Sulaymonov, Porso Shamsiyev, Suyima G‘aniyeva, Sh. Eshonxo‘jayev, Yu. Tursunov, H. Islomov, M. Rashidova va boshqa olimlar tomonidan davom ettirildi.

Bu olimlarning sa’y-harakatlari natijasida Navoiyning bir qator asarlari ilmiy-tanqidiy matnlari yaratildi. Izzat Sulton 1947-yilda “Mezon ul-avzon”ning tanqidiy matnini tuzib, uni o‘z nomzodlik dissertatsiyasida atroflicha asoslab berdi. Porso Shamsiyev butun ilmiy faoliyatini Navoiy “*Xamsa*”si matni ustida ishlashga bag‘ishladi: u “Farhod va Shirin” (1956), “Sab’ai sayyor” (1963), “Saddi Iskandariy” (1964), “Layli va Majnun” (1967), “Hayrat ul-abror” (1970) dostonlarining tanqidiy matnlarini tayyorladi va shu asosda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Suyima G‘aniyeva 1956-yilda “Majolis un-nafois” tazkirasining uchinchi va to‘rtinchi majlislari tanqidiy matni va adabiy-tarixiy tahliliga oid tadqiqotini yakunlab, asarning besh asosiy qo‘lyozma nusxasini qiyosiy o‘rgandi. Hamid Sulaymonov Navoiy lirikasi matnshunosligiga bag‘ishlangan yirik tadqiqotni amalga oshirdi; bugungi kunda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Qo‘lyozmalar instituti aynan shu olim nomi bilan ataladi. Shuningdek, L. Xalilov “Tarixi muluki Ajam” (1975), H. Islomov “Nasoyim ul-muhabbat” (1990; nashri — 2011), M. Rashidova “Nazm ul-javohir” (1991) asarlarining matniy tadqiqotlarini olib bordilar. Yaqin yillarda “Muhokamat ul-lug‘atayn”ning yangi ilmiy-tanqidiy matni (Yu. Tursunov, 2021) nashr etilishi an’ananing davom etayotganidan dalolat beradi.

Navoiy merosini ommalashtirishda ikki yirik nashr — o‘n besh jildlik “Asarlar” (1963–1968) hamda yigirma jildlik “Mukammal asarlar to‘plami” (1987–2003) alohida o‘rin tutadi. “Mahbub ul-qulub” mana shu yigirma jildlikning 14-jildiga kiritilgan (Toshkent, “Fan”, 1998). Shu bilan birga, mutaxassislar e’tirof etayotgan jiddiy bir holat mavjud: keyingi tadqiqotlarning aksariyati aynan shu to‘plamlar matniga tayanib olib borilmoqda, holbuki bu — asl, muallif tahririga eng yaqin tanqidiy matn emas.

3. “Mahbub ul-qulub” matnining nashr va tadqiqi

“Mahbub ul-qulub” matni o‘zbek o‘quvchisiga, asosan, ilmiy-ommabop nashrlar orqali yetib kelgan. Asar bir necha bor kirill, keyinchalik lotin yozuvida chop etilgan; uning matnini nashrga tayyorlash ishida Porso Shamsiyev kabi tajribali matnshunoslarning xizmati katta bo‘lgan. Asar yigirma jildlik mukammal to‘plam tarkibiga kiritilishi esa uni ilmiy muomalaga keng joriy etdi.

Shu bilan birga, mavjud nashrlarni to‘laqonli ilmiy-tanqidiy matn bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Ilmiy-ommabop yoki yig‘ma nashr o‘quvchiga asar mazmunini yetkazishni maqsad qiladi, ammo u barcha ma’lum qo‘lyozmalarni qat’iy ilmiy mezonlar asosida qiyoslash,

nusxalararo tafovutlarni ilmiy apparatda izchil qayd etish, tayanch nusxani asoslangan tarzda tanlash kabi tanqidiy matnga xos talablarni to‘liq qondirmaydi. Ayni shu jihatdan “Mahbub ul-qulub” matnshunosligida o‘ziga xos bo‘shliq saqlanib qolmoqda.

Matnshunoslar yakdil ta’kidlashicha, matn o‘zi bitilgan arab yozuvidan kirill yoki lotin grafikasiga ko‘chirilganda, originaldagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar to‘liq aks etmaydi. Shu bois “Mahbub ul-qulub” singari asarlarni muallif foydalangan alifbodagi qo‘lyozmalarga tayangan holda, yig‘ma-qiyosiy yoki ilmiy-tanqidiy matn asosida o‘rganish ilmning bugungi talabidir. Hozircha esa asarga bag‘ishlangan ko‘pchilik adabiy-g‘oyaviy tadqiqotlar to‘g‘ridan to‘g‘ri nashr matnidan foydalanib amalga oshirilmoqda.

4. Hal etilmagan muammo: tanqidiy matnning yo‘qligi

O‘zbek navoiyshunosligida to‘plangan matnshunoslik tajribasini umumlashtirgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Navoiyning bir qancha asarlari, jumladan “Mahbub ul-qulub”ning hanuzgacha mustaqil, to‘laqonli ilmiy-tanqidiy matni tuzilmagan. Tanqidiy matn yaratilmagan asarlar qatorida “Xazoyin ul-maoniy”ning ayrim devonlari, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Siroj ul-muslimin”, “Vaqfiya”, “Munshaot”, “Devoni Foniy” bilan bir qatorda “Mahbub ul-qulub” ham tilga olinadi. Bu — asarning ilmiy ahamiyati va murakkabligini hisobga olganda, jiddiy kamchilikdir.

Muammoning yana bir jihati shundaki, so‘nggi chorak asr ichida o‘zbek navoiyshunosligida umuman yangi tanqidiy matn tuzish tajribasi deyarli uchramaydi. Yaratilgan tanqidiy matnlarning ko‘pchiligi esa o‘z vaqtida nashrdan chiqmay, dissertatsiyalar tarkibida yoki arxiv fondlarida qo‘lyozma holida qolib ketgan. Bu hol eski yozuvdagi matnlarni o‘qiy oladigan, ularni qiyosiy tahlil qila biladigan malakali mutaxassislar tobora kamayib borayotgani bilan ham bog‘liq.

Bundan tashqari, Navoiy asarlarining xorijdagi qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan ko‘plab nusxalari hali to‘liq ilmiy muomalaga kiritilmagan. Masalan, faqat Eron kutubxonalari va kolleksiyalarida Navoiy asarlarining yuzdan ortiq nusxasi mavjudligi, ularning aksariyati noyob ekani qayd etilgan. Bunday manbalar “Mahbub ul-qulub” matnini qayta tiklashda ham qimmatli material bo‘lishi mumkin, ammo ular hozircha tanqidiy matn tuzish amaliyotiga jalb etilmagan.

5. Istiqbolli vazifalar

“Mahbub ul-qulub” matnshunosligini rivojlantirish uchun, avvalo, asarning dunyo qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan barcha ma’lum nusxalarini kataloglar asosida ro‘yxatga olish, ularning ilmiy tavsifini yaratish lozim. Shundan so‘ng nusxalar orasidan eng qadimiy va ishonchlisini tayanch manba sifatida belgilab, qolganlarini unga qiyoslash, tafovutlarni ilmiy apparatda izchil qayd etish orqali yig‘ma-qiyosiy va ilmiy-tanqidiy matnni tuzish maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birga, matnni faqat nusxalararo farqlarni qayd etish doirasida emas, balki uni muallif ijodi, davr ijtimoiy-siyosiy konteksti bilan bog‘liq holda — zamonaviy matnshunoslik nazariyasi yutuqlariga tayanib o‘rganish bugungi kun talabidir. Bu boradagi muhim qadamlardan biri Sh. Sirojiddinovning “Matnshunoslik saboqlari” (2019) kabi nazariy ishlari bo‘lsa-da, soha keng ko‘lamli tadqiqotlarga muhtoj. Pirovardida, eski o‘zbek yozuvini biladigan, matniy tadqiqot olib bora oladigan yosh mutaxassislarni tayyorlash — nafaqat “Mahbub ul-qulub”, balki butun Navoiy merosi matnshunosligining kelajagini belgilaydigan asosiy omildir.

Xulosa

“Mahbub ul-qulub” — Alisher Navoiy nasrining yetuk namunasi bo‘lib, uning qo‘lyozma merosi boy va o‘rganishga arziydigan darajada murakkabdir. O‘zbek navoiyshunosligida Navoiy asarlari tanqidiy matnlarini yaratish bo‘yicha katta tajriba va muayyan ilmiy asoslar shakllangan: Bertels, Shamsiyev, G‘aniyeva, Sulaymonov va boshqa olimlar bu sohaning poydevorini qo‘ydilar.

Shunga qaramay, aynan “Mahbub ul-qulub”ning to‘laqonli, barcha ma’lum nusxalar qiyosiga asoslangan ilmiy-tanqidiy matni hozirgacha yaratilmagan. Mavjud nashrlar asar mazmunini ommaga yetkazgan bo‘lsa-da, ular tadqiqotchini muallif tahririga eng yaqin matn bilan to‘liq ta’minlay olmaydi. Shu sababli asarning qo‘lyozmalarini tizimli o‘rganish, yig‘ma-qiyosiy va ilmiy-tanqidiy matnini tuzish hamda matnshunos kadrlarni tayyorlash o‘zbek navoiyshunosligining dolzarb va istiqbolli vazifalari bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild. — Toshkent: Fan, 1998. (“Mahbub ul-qulub” shu jildda).
2. Alisher Navoiy. Asarlar. 15 jildlik. — Toshkent: ‘G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1963–1968.
3. Malikov A. O‘tmish va kelajak ko‘prigi: Alisher Navoiy ijodi va tanqidiy matn // Modern Science and Research. — 2024. — Jild 3, № 1. — B. 1–6.
4. Sulaymonov H. Alisher Navoiy lirikasining matnshunoslik tadqiqoti: filol. fan. d-ri ... diss. — Moskva, 1955–1961.
5. Sulton I. Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari va uning kritik teksti: filol. fan. nomz. ... diss. — Toshkent, 1947.
6. Shamsiyev P. Navoiy asarlari matnlarini o‘rganishning ba’zi masalalari: filol. fan. d-ri ... diss. — Toshkent, 1969.
7. G‘aniyeva S. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari (III va IV majlislarning adabiy-tarixiy tahlili va tanqidiy matni): filol. fan. nomz. ... diss. — Moskva, 1956.
8. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. — Toshkent: “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2019.
9. Jo‘raboev O. Navoiy asarlari qo‘lyozma va matnlarini o‘rganishning ba’zi masalalari // “Alisher Navoiy va XXI asr” ilmiy-nazariy anjumani materiallari. — Toshkent: Tamaddun, 2016. — B. 32–38.